

Тодор Г. Влайков

Избрани християнски произведения

БИБЛИОТЕКА
• ЛИТЕРАТУРНА СЪКРОВИЩНИЦА •

ЗОГРАФСКИ МОНАСТИР

БИБЛИОТЕКА

ЛИТЕРАТУРНА
СЪКРОВИЩНИЦА

В Зографската издателска поредица
Библиотека • Литературна съкровищница •
се публикуват литературни произведения
на християнска тематика

© Зографска света обител

© Фондация „Наследство на Зографската света обител“

© Тодор Г. Влайков, автор

© Маргарет Димитрова, речник

© Иван Иванов, биографичен очерк

Графично оформление: Милена Вълнарова

ISBN: 978-954-770-480-0

<http://zografnasledstvo.com>

e-mail: zograf.nasledstvo@gmail.com

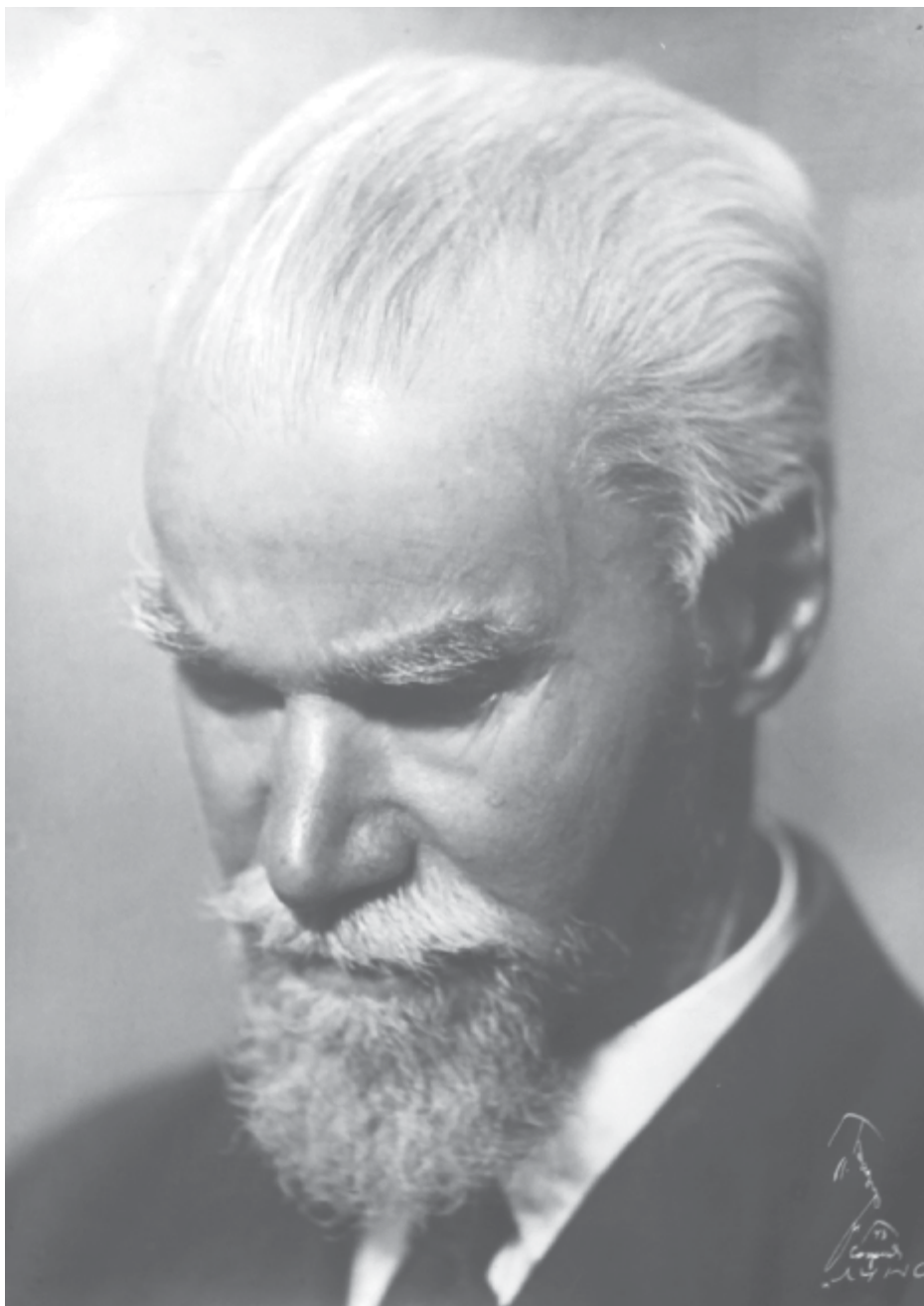
Тодор Г. Влайков

Избрани християнски произведения

*В памет
на Петко Хинов,
вдъхновил това издание*

Зографски манастир
• Света Гора •
2023

Съдържание

Предисловие	8
-------------	---

В помощ на читателя: За правописа и езика на публикуваните в това издание Влайкови творби	15
--	----

Преживяното

Частъ I. Детски години	23
-------------------------------	-----------

I. Нашиятъ домъ	24
-----------------	----

II. Най-ранни впечатления	43
---------------------------	----

III. Разказъ за сестра ми	46
---------------------------	----

IV. Още нѣкои отъ първитъ ми спомени	62
--------------------------------------	----

V. Съ другарчетата	69
--------------------	----

VI. Мама	77
----------	----

VII. Тато	87
-----------	----

VIII. Тѣхната вѣра и набожностъ	98
---------------------------------	----

IX. Какъ станалъ тато книжовенъ	104
---------------------------------	-----

X. Разказъ за издигането на баща ми и за неговото пропадане	112
--	-----

XI. Нѣщо ново и хубаво въ нашия домъ	126
--------------------------------------	-----

XII. Търговията на тато и борча му у хаджи Павла	134
--	-----

XIII. Кака	142
------------	-----

XIV. Братъ ми	147
---------------	-----

XV. У даскала	152
---------------	-----

1. Копнежъ	152
------------	-----

2. Школьото	155
-------------	-----

3. А - б е - т о	157
------------------	-----

4. Другитъ таблици и писотницата	164
----------------------------------	-----

5. „Първи познания“	167
---------------------	-----

XVI. Презъ зимата у дома	169
1. Пакъ „прѣвитѣ познания“	169
2. Какъ се приучвамъ да работя	171
3. Чене и работа	177
XVII. Богъ и Божи работи	178
XVIII. При сироти и болни	191
XIX. Неджгави	196
XX. Пролѣтъта	201
XXI. Съ байко за киселецъ	209
XXII. На школото при учителъ Никола	215
XXIII. Сждъ и наказване	221
XXIV. Въ училището кога се зазими	227
XXV. Службата	231
XXVI. По Колега	240
XXVII. Сурава година	247
XXVIII. На Лазаръ за върбови клончета	257
XXIX. Самодивитѣ и свети Гьорги	263
XXX. Свети Кирилъ и Методия	270
XXXI. На ливагата	279
XXXII. Кукурузбране	288
1. Дѣдо Василъ	288
2. Брането	290
3. Хубавото	296
4. Самичекъ	300
XXXIII. Годажѣтъ на кака	305
XXXIV. Първи приятелъ	312
XXXV. Ставамъ одаешенъ – сбогомъ, детски свѣтли години!	322

Житието на една майка	327
Глава първа	327
Глава втора	351
Глава третя	375
Глава четвърта	393
Глава пета	419
 Дѣтенцето на кака Дона	 449
 Близкият му не го разбраха	 468
 Хаджи Лазаръ	 476
 Речник на редки и остарели думи	 486
 Познатият и непознатият Тодор Влайков	
Биографичен очерк	533

Предисловие

За голяма част от четящите ни сънародници Тодор Влайков не е особено познат автор. В това число беше и пишещият тези редове. Вниманието ми към личността и делото на писателя бе събудено от една книга на вече покойния Петко Хинов.¹ В споделените там мисли за превода и въобще за словесното творчество намерих много общи за себе си места и понятия поради сходството в заниманията, което говеде и до установяване на лична приятелска връзка с Петко, продължила до смъртта му. В споменатата книга често става дума за Т. Влайков, затова по естествен начин се заинтересувах и от неговото творчество, и се заложих да събирам различни издания на произведенията му. Оказа се, че пирдопският творец е един християнски автор, който се ръководи както в живота си, така и в творчеството си изключително от Христовото Евангелие. Споделих с други манастирски отци книгата на П. Хинов и те по същия начин се заинтересуваха и от творбите на Влайков. Така единодушно решихме да издадем някои от Влайковите произведения, за да споделим с нашите читатели откритието си и да им дадем възможност и те да се насладят на словото на този „велик български словесник“², който „като всички майстори на българското слово ... остава поет дори в най-прозаичните си произведения“³.

Следвайки пътя, по който ние се срещнахме с писателя, смятам, че едно подходящо въведение към прочита на Влайковите творби би било да споменем някои от идеите на

¹ Хинов, Петко. Българско народознание и превод. София, Български бестселър, 2019.

² Пак там, с. 37.

³ Пак там, с. 120.

П. Хинов, обясняващи привързаността му към пирдонския творец, когото нарича свой „любим писател“⁴.

Една от характерните особености на Влайковото творчество е художествено премерената употреба на родния говор на писателя, т.е. местния пирдонски диалект. Според П. Хинов „родният диалект е първото словесно богатство, което образува в детската душа самосъзнание, езиков усет и мисловни умения“.⁵ Урбанизацията на живота ни през последните десетилетия вероятно е основната причина за възприемането на книжовния език като почти единствено възможна норма, което естествено води до обезличаване и „забравяне“ на диалектните езикови форми. Те са се превърнали в един нисък етаж на езика, който е срамно да се използва публично – естествено, имаме предвид живата и естествена употреба на диалекта, а не съвременната му „чалгизирана“ форма, която се шири в медиите. Но отново според П. Хинов „наличието на живи диалекти е свидетелство за наличие на живи творчески сили в националния ни език“.⁶ Имаме надежда, че прочитът на Влайковите творби ще помогне на читателите ни да си опреснят вкуса към живото слово, излизащо право от народната душа и сърце. Тъй като такова слово говори много по-непосредствено именно в сърцето на четящия. И вероятно това е една от основните причини, защо дядо Влайков съумява да хване и увлече цялото същество на читателя след себе си.

Друга особеност на Влайковия език е употребата на надежни форми – доста по-често, отколкото е свикнал съвременният читател. Използва не само винителен и родителен, но и дателен падеж (вж. повече в обясненията на М. Димитрова непосредствено след това предисловие). Според личните ми впечатления огромна част от съвременните

⁴ Пак там, с. 36.

⁵ Пак там, с. 39.

⁶ Пак там, с. 40.

българи не разбират защо е нужно да има падежи в езика и се плашат от тях. Петко Хинов и тук се опитва да помогне на сънародниците ни да преодолеят страха си към тази страна на по-стария ни език, който някога също е бил с падежи. „Падежността е едно чудно свойство, при което думите в изреченията си подават ръка една на друга, без да зависят толкова от предлозите, за да покажат отношенията помежду си... В падежните езици [думите] се хващат плътно ръка за ръка; в безпадежните те се хващат рехаво, чрез чужди тела – най-често предлози, които колкото ги събират, толкова ги и разделят.“⁷

Падежността е само една част от важната тема за приемствеността между съвременния български език и старобългарския, а това от своя страна, е част от също така важната тема въобще за паметта. Старобългарският език беше изключен от училищната програма след 1944 г. и това не е трудно да се обясни. В властната се тогава идеологична платформа нямаше място за християнските корени на българската история и култура. А те неизбежно биха станали явни при изучаването на старобългарския, който е изцяло свързан с християнизацията на народа ни. Но ето че и през последните 30 години в образованието се въвеждат какви ли не други предмети, а за изучаване на старобългарски в средното училище (макар и като избираем предмет) никой и не помисля. Това рязко контрастира с навика на много българи, които обичат да се хвалят, че старобългарската писменост и словесност е в основата на всички славяноезични култури. Мисля, че едва ли си даваме сметка за щетите от липсата на приемственост между собственото ни минало и настояще, поради което няма никакви перспективи за бъдещето, въпрос на който Петко особено акцентира. „Съвременното българско образование е подчинено на буквален и нихилистичен

⁷ Пак там, с. 46.

прагматизъм“, който е изключително повърхностен, „води до национален нихилизъм и вътрешна неустойчивост, от чиято яма днес може да ни изтегли единствено Божие чудо.“⁸ По-подробно по този въпрос П. Хинов се спира в една своя по-ранна статия, която по-любознателните могат също да прочетат.⁹ Ще цитирам само извода му, с който и сам съм съгласен: „Ето защо за възстановяване на българското слово е нужен интензивен курс на лечение чрез реабилитация на себепознанието: на старобългарския ни език, литература и култура и на най-българските български книги – тези, които легнаха в основата на книжовния български език от началото на Възраждането до средата на XX в.“¹⁰

За Петко важна част от тези „най-български български книги“ са именно произведенията на Влайков. Нека отново проследим мисълта му. В последната, седма глава от цитираната досега негова книга, той поставя въпроса за противостоеенето между националната литература и култура и процесите на глобализация, наречена от него и „нова латинизация“, извършваща се по подобие на старата в древната Римска империя. „Ако трябва да определя силата, която противостои на съвременната латинизация на българската мисъл и култура – то тя е Паметта“.¹¹ Една от формите на тази памет е именно националната литература, която пресъздава локалното, традиционното, уникалното и неповторимото на собствената история и култура. И по този начин го огражда от разтварянето на традиционните ценности в безличното море на глобалните процеси. „В условията на глобализация, наложена неизменно от извъннационални интереси, националната литература и култура са призвани

⁸ Пак там, с. 56.

⁹ Хинов, Петко. Ризница на гуха и група на позора [онлайн]. Достъпно от: <https://petkohinov.com/pravoslavie/15/slovesnost.html>

¹⁰ Хинов, Петко. Българско... цит. съч., с. 59.

¹¹ Пак там, с. 111.

да отстояват своето регионално, антиглобално, семейно, ако щете, положение в този свят. Такава е съхраняващата роля на Паметта в нейното противостоеие на латинизацията на българската литература и култура. Корен на националното светоусещане е семейното светоусещане – за нас, българите, това беше патриархалната семейна система от библейски тип. Тя бе оная чудна градина, в която се запазваше и развиваше диалектно народният български език, тъй богат, образен, жив, гъвкав, смел в своята изразитост жива.¹² По-нататък П. Хинов продължава: „Вече споменах автора, който помому заслужава не просто място в Паметта ни, но е и един от авторите, възсловесили българския народен дух, обичаи, език и нрави в много по-голяма степен от други, влезли в задължителната учебна програма – Тодор Генчов Влайков... Забележителното у Влайков е, че той пише книгите си на един много особен, неповторим и вече изчезнал български език, който бих нарекар „пирдонски книжовен говор“ – не че книжовни говори съществуват, но Влайков особено красноречиво е доказал, че извор на книжовния език е именно народният говор“.¹³ „Ключ към цялостното творчество на Тодор Влайков е последната му книга: автобиографична и мемоарна, наречена „Преживяното“. Това е една забележителна, все още непреведена извън България книга... тази книга е квинтесенцията на българознанието и Паметта. Още повече, че тя е родена не от ръката, а именно от Паметта на писателя.“¹⁴

Решихме също така да издадем Влайковите творби с оригиналния правопис, възприет от самия автор. С това донякъде рискуваме част от читателите веднага да затворят книгата, когато видят в нея двете непознати в съвременния ни правопис букви. Но се надяваме, че по-смелите, които

¹² Пак там, с. 114 – 115.

¹³ Пак там, с. 116 – 117.

¹⁴ Пак там, с. 119. Последното изречение има предвид, че ослепелият вече писател не пише сам, а диктува своите спомени на гощеря си.

приемат предизвикателството, ще бъдат мотивирани при сблъсъка с по-архаичното изписване на думите да проникнат по-дълбоко в етимологичните корени на българската словесност. Отново ще приведем свидетелството на Петко: „Проблемът с правописа е по-сложен, отколкото се представя, и опростяването не винаги е най-доброто решение, особено когато е прибързано, както става у нас по чисто политически (и подражателски) мотиви. Етимологичният правопис, дори да е по-сложен, носи много повече културна и историческа информация и ценността му е главно в приемствеността, която той осигурява между отделните епохи на развитие на народностната ни култура“.¹⁵

Нека обобщим. Целта ни е на първо място да бъде пробудено в читателя едно живо чувство за непреходната ценност на родната култура, нрави, начин на живот, основани на Христовото Евангелие и Църква – читателят сам ще види колко силно е присъствието им в бита на Влайковите герои, живели само преди около сто години. Другата ни цел е съживяването на едно по-широко и осмислено чувство към родния ни език, към неговите старобългарски корени и богатството му в разнообразието на диалектните форми.

Накрая изразяваме дълбока признателност към проф. Маргарет Димитрова, която извърши трудната и детайлна работа по уеднаквяване на правописа в отделните произведения и още по-огромната работа по съставяне на речник на регките и остарели думи, с които е изпълнен езикът на Влайков. Сърдечно благодарим и на д-р Иван Иванов, задълбочения изследовател на историята на Пирдопския край. Той ни оказва всестранна помощ по осигуряване на всякакви предварителни материали и текстове, изпрати ни множество фотографии и предостави напълно безкористно биографичния очерк за писателя, съставен от него въз основа на задълбочен

¹⁵ Пак там, с. 125.

труд в множество архиви. Него помещаваме в края на книгата.

Искрено желаем и се надяваме настоящото издание да съдейства на всички нас да преоткрием Влайков и така да преоткрием и своите дълбоки корени.

Иеромонах Атанасий Зографски

В помощ на читателя: За правописа и езика на публикуваните в това издание Влайкови творби

В настоящото издание „Преживѣното. Т. 1. Детски години“ се препечатва с оригиналния правопис, с който е публикувана книгата през 1934 г. от Министерството на народното просвещение. До 1945 г. българският правопис пази старобългарски букви, които през първата половина на XX в. се наричат е-двойно (**ѣ**), ъ-широко (**ѡ**). След мека съгласна или след гласна в това издание от 1934 г. се пише буквата **ѣ**, а в края на думите голям и малък ер. Този правопис се основава на корените на българската книжовна култура – от края на IX век, като е поддържан и през следващите столетия, въпреки превратностите на времето и трудностите пред българската книжнина в условията на чуждо владичество. Този правопис прави по-ясна вътрешната форма на думата, произхода ѝ, например **добродѣтѣль** отпраща към **добро** и **дѣѣ** – ‘действам (срв. деятел), правя, върша’, т.е. правене на добри дела, на добро. Така също чрез този исторически правопис се разграничават думи, които днес в повечето български диалекти звучат по еднакъв начин, но имат различни значения, например **медѣ** (гъсто жълтеникаво вещество, сладко на вкус, произвеждано от пчелите) и **мѣдѣ** (химическо вещество, метал).

Повестта „Житието на една майка“ и разказите, поместени в настоящото издание, са отпечатани през 1926 г. в Плевен, когато е бил приет един по-опростен правопис, който скоро е бил отхвърлен и затова през 1934 г. т. 1 на „Преживѣното“ е отпечатан с обичайния за годините преди 1945 г. правопис с т. нар. исторически букви.

В настоящото издание всички текстове се предават с исторически правопис. За тази цел правописът на

оригиналното издание от 1926 г. на „Житието на една майка“ и трите разказа бе променен, като при промяната бяха следвани – в основни линии – правописните особености на изданието на „Преживяното“. В частност правописът се отличава със следните особености:

Буквата ъ се пише в повечето случаи според етимологията (според произхода и старобългарското състояние). В съвременния български правопис според източнобългарския изговор в едни форми буквата ъ е заменена с буквата я, в други – с е (в западните български говори се произнася винаги като [e]). Според правописа на „Преживяното“ и според действащо по време на издаването на тази автобиографична Влайкова книга правило, след буква за гласна се пише буквата я (независимо от произхода) в глаголни форми. Понякога в речта на героите Тодор Влайков включва местни пирдонски форми – тогава в старото издание на „Преживяното“, както и в нашето преиздание на неговите текстове, не се пише етимологичното ъ, а буквите я или е, които предават местния изговор, например **гряове, гряхове, сяно, посряца, телото, приберехъ, щехме, хиледи, еденето**; формата **чивяк** се пише също с я, за да се предаде изговорът на това съществително в Пирдон.

Буквата ъ-широко (ж) също се пише според етимологията (произхода) в историческия правопис и съответно и в настоящото преиздание. Тя се пише и в османизми. Днес вместо тази буква пишем ер голям, например кжца – къца, бжде – бъде. В някои думи в речта на героите, Влайков е запазил местното пирдонско произношение с наследник [a] за старобългарската голяма носовка (ж), например **бага** (бъга), **кадя** (къде), **габи** (гъби), **зумака** (зимъска), **вагленъ** (въглен), **сманку** (стъпки), **панку** (пъпки). Например в един и същи пасаж в думите на автора виждаме книжовното написание **пжтъ, кжци**, а в думите на майката – пирдонското **патя, кащата**. Наследник [a] на голямата носовка е допуснат в идиоматизирани изрази,

като „Лекъ **пaмѣ**“, „Ще **багeшѣ** здравѣ цѣла година!“, също в местни названия на предмети, растения, представи, като конски **зaб** (конски зѣб = кокиче), но **зжбчѣ** (зѣбче), **гашето перо** (гѣшето перо), **Макама** (Мѣкама, Ага).

През XIX и началото на XX век няма единство в граматичните предписания как да се пишат гumi с ѣр/рѣ и ѣл/лѣ. Различен е изговорѣт в бѣлгарските диалекти. В преиздаваните в тази книга творби на Влайков има разнообразие: обикновено в речта на героите е отразено местното пирдонско произношение от типа **скрѣцaтѣ**, **сврѣшвa**, **преврѣзвa**, **трѣкалцe**, но в речта на автора се използват и форми според съвременното книжовно правило, като **обѣрнале**, **сврѣшено**, **ще се повѣрне**, **превѣрна**.

През 20-те и 30-те години на XX век няма установена тѣврда норма за писане на начално o/y, например формата **очуден** е била обичайна. В настоящото преиздание, за да бѣде улеснен съвременният читател, в повечето случаи такива форми са написани според съвременния правопис.

Вѣв Влайковите творби има и редица граматични особености, които днес за нас са отклонение от книжовната норма. Почти всички са стари черти на бѣлгарския език, които са се използвали столетия. Много от тях през първата половина на XX век или са били нормативни, или са били широко разпространени не само в устната, но и в писмената практика. Така, от една страна, Влайков вярно пресѣздава говорната среда, за която пише, а от друга – не се откѣсва от историята на книжовната практика. Ще дам няколко примера.

Влайков често използва окончанието -e за мн.ч. при съществителни от м.р. – старо бѣлгарско окончание, широко разпространено в народните говори, например: **другаре**, **лѣкаре**, **биволе**, **майсторе**, и в еловите причастия, например: **втасале**, **почернѣле**, **останале**, **венчале**, **научиле**. От една страна, това са местни пирдонски форми, от друга страна, те

не са тясно регионални (запазени са в много говори), а от трета страна, през XIX и началото на XX век те са се използвали и в книжовната реч.

Някои от коментираните форми – едновременно характерни за родния говор на писателя и присъстващи в книжовната практика по негово време, са всъщност много стари български (старобългарски) форми, които в едни диалекти са се запазили до късно, а в други по-рано са изчезнали. Тези особености не би трябвало да затрудняват четенето днес. Например, особеност най-вече на българските източни говори е съхраняването до късно, дори до днес, на старобългарския инфинитив (в съкратена форма, равна на формата за 2 л. и 3 л. минало свършено време), който се е използвал и в книжовния език през първата половина на XX век. В преиздаваните тук творби го срещаме след **мога**, **недей**, рядко във форми за бъдеще време (главно в речта на героите), например: „нашата работа можемъ я **остави**; дали не ще ѝ **излѣ** кжметъ“ [дали няма да ѝ излезе късмет]. Но се срещат и да-конструкции, които са обичайни днес, например „недѣй да ни се сърдишъ“, „не мога да ти изкажа“.

Така също Влайков често използва по-старинния словоред с неударените местоименни форми **ме**, **те**, **се** пред отрицателната частица **не**. Този словоред е широко разпространен в народни песни и в западните български говори, той е бил нормативен до 40-те години на XX век в българския книжовен език. Примерите от преиздаваните тук творби са многобройни: „да **се не** връща вече“; „и по цѣлъ день **се не** дига“; „защото гупъ ми **се не** вѣрваше“. По-рядко се среща най-старинният български словоред, при който местоимението не е разположено непосредствено до глагола, а след първата ударена дума във фразата (този словоред е характерен за фолклора и обикновено ритмизира фразата), например: „Аз **я** много **съжалѣвахъ**“; „Та недѣй **се** така **затваря** въ кжици“;

„както **ти** Господъ **научи**“.

В историята на българския език постепенно изчезват старобългарските падежни форми, до най-късно се пазят родително-винителни и дателни форми, главно при названия на лица. Често Влайков употребява дателни форми при имена на лица, за жени и мъже – днес бихме махнали окончанието и бихме въвели предлога „на“ пред съществителното, но тези форми се пазят и до днес във фолклора и са били характерни и за Пиргонския говор през XX век. Ето няколко от многобройните примери в преиздаваните тук Влайкови творби: „Ала най-много бѣ донела **Негу**“ [на Нега]; „Па дава знакъ **бабу Хаджуѣку**“ [на баба Хаджуѣка]; „Тамо обажда **kaku**“ [на *кака*]; „по цѣлѣ денѣ пише **майци** си [на майка си] писмо“; „**Каку Дину** [на *кака* Дина] се снизало сърцето“; „бае ти **Станчу** [на бае ти Станчо] се е пагнала тая страна“; „защо не погадешъ **уѣчу** си [на уѣчо/вуйчо си]; „писала **Спиру** [на Спиро]“; „да се наплати Хаджи **Павлу** [на Хаджи Павел]“; „**Гергу** [на Герго] се нѣщо слошило“.

При имена на лица на мъже Влайков използва често и старите родително-винителни форми, завършващи на -а/-я, нормативни през първата половина на XX век и използвани и до днес в диалектите, но изоставени в съвременния книжовен език, например: „у хаджи **Павла** [Павел]“; „отъ **чича Лукана** [чичо Лукан]“; „Щомъ изпрати **Койча** [Койчо] въ Карлово“; „поздравява **чича Цена** [чичо Цено]“. Чести в преиздаваните Влайкови творби виждаме старинни дателни форми на личните местоимения, които са били нормативни по времето на писателя, но днес ни изглеждат архаични, например: „И сѣ и **менѣ** [на мене] ще прати много здраве“; „**тебѣ** [на тебе] не ти са спи“; „**ней** [на нея] да подслажда живота“.

В преизданието е запазена и пунктуацията на оригиналното издание, например невинаги има запетая, където ги очакваме днес. Запазени са повечето тирета от оригинала, с изключение на случаите, в които може да има двусмислица,

например в оригинала четем **малко-по-малко**, а в преизданието сме написали **малко-по-малко**, защото означава „лека полека“.

Основният речников фонд в творбите на Влайков е книжовен и общобългарски. В речта на героите присъстват и локално оцветени думи, като **щрекукел** (щъркел), **тккаля** (тѣкач), я елате **самѣ** (тук); или е отразен местен изговор на широко разпространени думи, като **еранка** (акранска, връстничка), **возрив** (възриване, зариване), **панакида** (пинакида), **тиганя** (тиган), както и обикнати народни етимологични фигури, засилващи признака, за който се говори, като **млада младица**, **на свят ненасветувана**. Запазени са патриархалните обръщения и названия, като **невясто Герговице** (съпругата на Герго), **стрина Богданица** (съпругата на Богдан), **нана Личовица** (леля, съпруга на Личо).

Тъй като преиздаваните тук творби разказват истории от втората половина на XIX век, често в тях названията на предмети са османизми, принадлежащи на общата балканска културна лексика по онова време, например **сахан** (медна съдина), **йолма** (вълна от щавени кожи); **аршин** (линия, метална или дървена, с дължината на 1 аршин – 75,8 см). По-рядко османизми назовават абстрактни понятия, например **икрам** (почит, уважение); **пезевенк** (негодник); **мурафет** (умение, майсторство). Същевременно има и книжни църковнославянски форми, като **оскудничѣк**, **дълбокомударѣ**. Повече такива форми присъстват в преразказа на житието на свети Алексей, човек Божий (майката в „Преживѣното“ го разказва, както го е запомнила, когато братята ѝ са ѝ го чели), например „**первий** царски **советникѣ**“; „**премудрий** и преславний юноша“; „**глубоко сокрушени** [дълбоко съкрушени]“; „**душу его праведну** [неговата праведна душа]“.

Думите и формите, които не принадлежат на активния речник на днешния читател, са обяснени в настоящото преиздание в бележки под линия – това са главно названия на

предмети или дейности, които са непознати на съвременния човек. Повечето от тях са включени в публикувания в края на изданието ни речник (с изключение на някои диалектни форми като **кадя**). В речника са дадени само значенията, които са регистрирани в преиздаваните творби. Редица думи бяха сравнени с речника на говора от с. Смолско, Пирдопско, изготвен от Иван Кънчев (Българска диалектология. Проучвания и материали. Т. 4. София, 1969), но там много от тях бяха с други значения, както и с Речник на българския език от Найден Геров, Т. 1 – 6. Пловдив, 1895 – 1908. Също така използвахме Речник на българския език, Т. 1 – 15. София, 2001 – 2015, Български етимологичен речник, Т. 1 – 8. София, 1971 – 2017, Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София, 1974, и трите са издания на Българската академия на науките, и с още други речници.

За да се направи избор кои думи да бъдат обяснени и за да се уточнят значенията им в преиздаваните Влайкови текстове, помогнаха много хора, сред които Стоян Габровски, Илка Драганова, Дарина Младенова, Миглена Иванова, Иван Иванов, Ина Кожухарова (с която бяха консултирани множеството названия на растения) и други съратници от Пирдопско, на които благодарим от сърце.

Маргарет Димитрова

обхваща тогава! Изпратили сме, сякаш, скъпи и много мили гости!...

II. НАЙ-РАННИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ

Ималъ съмъ едно сестриче, малко само по-голѣмичко отъ менъ. То се поминало, когато съмъ билъ на около три години. Съ него ще да съмъ започналъ азъ първитѣ свои детски игри. Ала споменътъ за тия наши игри, както и за него самото, е изличенъ отъ паметта ми. Запазени сж въ нейнитѣ скрити гнѣнки само два момента изъ живота на това мое сестриче – тѣ трѣбва да сж едни отъ най-раннитѣ впечатления на моето детинство...

Играемъ си съ него на отвода. Играта ни е да се въртимъ бързо на едно мѣсто. Азъ се завъртя малко, забие ми се свѣтъ и падамъ съ смѣхъ. Сестричето ми, което е облѣчено съ рокличка, – запомнилъ съмъ дори, че тя бѣ отъ платъ на пръчки¹¹³ – като се завърти нѣколко пѣти, клекне и разперената му рокличка образува нѣщо особено, нѣщо като вършникъ¹¹⁴. Азъ я гледамъ, и чудя се, какъ става това необикновено нѣщо. Тя повтаря и потрѣтва сжщото. Азъ продължавамъ да я гледамъ, зяпналъ отъ удоволствие. И рагвамъ се, и все искамъ пакъ да го направя...

Изправило се е то на огъра, предъ врачката, и нѣкой, мама ли, или една отъ по-голѣмитѣ ми сестри, му се кара. Кара му се, че къртило глината покрай стѣлбата и яло я. Сестричето стои нѣкакъ гузно, плахо, съ прѣстче въ уста. Азъ го гледамъ въ това жалко положение и свиди ми се¹¹⁵, мжчно ми е за него. А то все тѣй плахо стои го врачката и не дума нищо, и не плаче.

¹¹³ на пръчки: в райе

¹¹⁴ вършник: изпъкнал железен похлупак, с който захлупват подница и отгоре слагат жар, за да пекаат храна

¹¹⁵ свиди ми се: свидно ми е, мило ми е, жал ми е

Неговото лице ми се вижда нѣкакъ особено бѣло, като бѣлата глина, отъ която е къртило. Въ сжщностъ това, което ми е произвело извънредно впечатление въ оня моментъ, ще да е била неговата бледина. Защото, както ми сж разправяли напоконъ¹¹⁶, въ последно време то било все болнаво...

Наскоро подиръ туй, то ще да е и починало. Ала за неговата смъртъ или за погребението му нищо не е съхранено въ паметъта ми. Помня само, че нѣкой пжтъ, кога ми дойдѣше на умъ за него и го подирѣхъ изъ кжщи да си играемъ, попитамъ ли мама: – Де е малката какичка? – Отиде при Дядо Боже, – ще рече тя, като ме помилва по главата, а очитѣ ѝ се насълзаватъ...

И друго отъ най-раннитѣ ми впечатления, по нѣкаква случайностъ, е свързано съ членъ отъ семейството ни, сжщо така починалъ въ моето първо детинство – вързано е то съ голѣмата ми сестра.

Въ собата. Слънце грѣе. Топло е. Прозорцитѣ сж отворени. До единъ отъ тѣхъ е седнала тя, голѣмата кака. Нѣщо работи, нѣщо човърка съ ржцетѣ си – трѣбва да е шиела. Азъ шъртѣя¹¹⁷ наоколо ѝ. По едно време залавямъ се да припкамъ по права посока: отъ прозореца, предъ който седи кака, до срещната стена, оттамъ пакъ до прозореца, и все така. И вижда ми се, че разстоянието отъ прозореца до стената е много дълго. И когато съмъ до стената, струва ми се, че твърде съмъ се отдалечилъ отъ кака. Припкамъ и – драго ми, драго! И заливамъ се отъ смѣхъ... Ала единъ пжтъ, като тичамъ отъ стената до прозореца, дали защото съмъ билъ вече изморенъ, или пѣкътъ съмъ се спѣналъ отъ нѣщо, падамъ, удрямъ си челото о перваза и се разплаквамъ. Кака ме прегръща, милва ме по главата, но азъ все плача и плача. Тогава тя започва да удря перваза на прозореца, защото ме убилъ¹¹⁸. Преставамъ да плача. Па вземамъ

¹¹⁶ напокон: сетне, после

¹¹⁷ шъртея: шатря, ходя, обикалям, мотая се

¹¹⁸ убия: ударя

и азъ да бия прозореца. И удрямъ го съ едно остървение¹¹⁹. И нѣкакво особено чувство изпитвамъ. Жажда за мѣстъ ли е туй? Или е удоволствие отъ съзнанието, че съмъ по-силенъ отъ него, отъ това, дето ме е убило и, ей на – бия го, а то трае... Това ме отвлича. Започвамъ пакъ да се смѣя. И заигравамъ се отново...

Запазилъ съмъ нѣкакъвъ твърде смѣтенъ споменъ и за смъртъта на голѣмата ми сестра, която се била поминала скоропостижно нѣколко месеци следъ сестричето... Една сутринъ, лѣтно време ще да е било, защото сме спали въ одаята – събуждамъ се доста късно. Гледамъ, никого нѣма околъ менъ. Вслушвамъ се – шумъ отъ много хора отплатъкъ въ кѣщи. Спомнямъ си, че и малко по-рано, като настъне, ми се счуваше нѣкакъвъ шумъ отъ много хора, и глъчъ, и вукъ. Отварямъ полека вратата и плахо слизамъ изъ стѣлбата – тогава одаята още не бѣше съединена съ отвода. Нѣкой ме хваща за рѣка, милва ме по лицето и въвежда ме презъ отвода и кѣщи въ собата. Тамъ е пълно съ жени. Насрѣдъ собата, върху шарена черга, е легнала тя, голѣмата така. Лежи съ затворени очи. Рѣцетъ ѝ сж сгърнати. Между прѣститъ си държи запалена свѣщъ. На главата ѝ има вѣнецъ, а наоколо ѝ сж натрупани много цвѣтя. Мама се е склонила надъ нея и нѣкакъ жаловито пѣе. Пѣятъ така и други жени, седнали наоколо. А така си лежи съ затворени очи и не мърда... Нѣкой ме накарва да се наведа и да ѝ цѣлуна рѣка. Рѣката ѝ е много студена... Защо е така изстинала? И защо лежи така сега, та не стане? И защо мама тѣй жално пѣе? И защо сж се събрали толкова хора въ собата?... Стоя настрана като трапенъ¹²⁰, гледамъ уплашено наоколо и всичко буди въ душата ми нѣкакво забъркано, непознато дотогава менъ чувство...

¹¹⁹ остървение: настървение

¹²⁰ трапен: замаян, зашеметен

За самото погребение не си спомнямъ нищо. Помня само, че дълго време следъ туй мама всѣка заранъ до късно се губѣше нѣйде. И върне ли се у дома, все е като убита, а очитѣ ѝ сж подути и зачервени. И другитѣ въ кѣщи сж все угрижени и мѣлчаливи. И всичко е нѣкакъ запуснено...

Отпосле, кога порастнахъ, узнахъ нѣкои подробности около тая смъртъ, които ѝ придаватъ нѣщо приказно. Като приказка, като отгѣленъ разказъ, я и изнасямъ тукъ, тая печална случка.

III. РАЗКАЗЪ ЗА СЕСТРА МИ

Возривьта¹²¹ на кукуруза е привършена. Доста е поработила моята голѣма сестра и у насъ, и по роднини, и по комшии, гето е возривала назаемъ. Мотиката ѝ е вече скжтана. Ще се поотмори сега малко да постѣбере сили пѣкъ за жѣтва. Че житата сж пожѣлтѣли и скоро ще снопъ да падне.

Но ето, една сутринъ рано, още призори, на горния вратникъ се тропва. Ранобудна като всѣкога, сестра ми отдавана е накракъ и сега премита напръскания на колела отводъ.

– Коѣ ли пѣкъ ще иде толкова рано?... – И затичва се да отвори. Ана Кузманичина е – нейната еранка¹²² тамъ отпрезъ рѣката и нейната вѣрна дружка. Сърцето на кака трепва... Какво ли има?...

Иде да я вика за возривь. Тѣхниятъ кукурузъ, гето е на Чакѣла, е позакѣснѣлъ, та едвамъ сега ще го возриватъ.

¹²¹ Возривь: възривь, второ прекопаване, при което стѣблата на растенията се отрупват с прѣст, за да пуснат нови коренчета и да се закрепят добре; загърляне, загрибване, възравяне

¹²² еранка: акранка, врѣстничка

А

аба , ж.	груб вълнен плат, домашно такан; връхна греха с ръкави от такъв плат
абе , ср.	малка аба, абичка, умалително от аба (връхна греха от вълнен плат, наречен аба)
абие , нареч.	веднага
аджамия , м.	неопитен, неизкусен човек
азмак , м.	млака, мочурище
ако , съюз	1. ако, съюз за условие; 2. както, като
алай , м.	присмех, закачка, подигравка
алище , ср.	халище, дебела завивка, козяк или китеник
алъш-вериш , м.	1. търгуване, покупко-продажба; 2. спечелено от търговия, от продажби
антерийка , ж.	малка антерия; умалително от антерия – връхна греха с ръкави, ушита от недебела тъкан, подплатена с памук и обшита с тегели, памуклийка
апостол , м.	1. последовател на Христос, всеки един от дванадесетте му най-близки ученици, избран от него да разпространява благовестието (Евангелието) сред хората; 2. богослужебна книга, съдържаща Деяния апостолски и Послания апостолски от Новия Завет
арабаджия , м.	колар, превозвач на стоки с каруца
арг , м.	арк, воден канал
арка̀ , ж.	гръб, подкрепа
армаган , м.	подарък, дар
армаганец , м.	умалит. от армаган – подарък, дар
артък , нареч.	1. действително, наистина; 2. най-после, най-сетне
артърдосам , гл.	спестя

аршин , м.	1. мярка за дължина, ако е за платове и прежда е равна на около 75,8 см; 2. линия (метална или дървена) с дължината на 1 аршин
аршинче , ср.	умалително от аршин, мярка за дължина, при платовете е равна на 75, 8 см
аслан , м.	лъв
аслъ , нареч.	наистина, действително
асър , м.	хасър, рогозка
асърче , ср.	рогозчица, умалит. от асър: рогозка
ахчийка , ж.	готвачка

Б

бадник , м.	бъдник, голям пън, дънер, който в българската народна култура се е слагал в огнището да гори на Бъдни вечер срещу Рождество Христово
бам-башка , прил.	необичаен, особен
баргенце , ср.	стомничка; умалително от барге – малка стомна
барем , нареч.	поне
баския , ж.	прът, дълъг клон, с който натискат купата сено, за да не се разпадне (обичайно две големи дебели вейки, които се връзват в тънката си част и се слагат на върха на купа сено на кръст с други две, за да се запази купата)
бастиша , гл.	надмина, надвия
батал , м.	голямо, грубо изработено платно
башка , нареч.	отделно
башкалък , м.	отделена, обособена част от имот, стока, пари; отделено място за живеене
безсърдце , нареч.	обезсърчено, без желание, неохотно

Познатият и непознатият Тодор Влайков Биографичен очерк

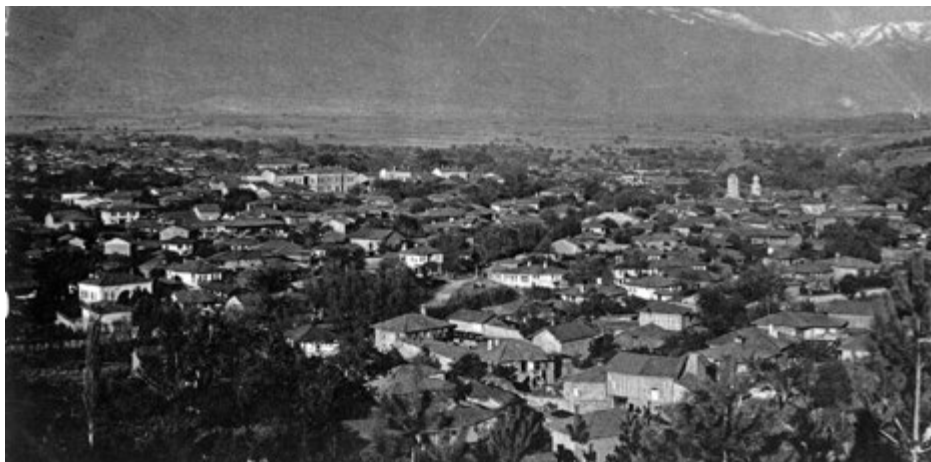
Старият Пиргон – сгушен в полите на Балкана и Средна гора, е непознат на съвременниците ни. Те знаят за него само от произведенията на народоведа Тодор Влайков. А той остави в съкровищницата на българската литературна класика и на хората от своето време впечатляващи описания на неговата природа, красоти, обаяние, патриархалност и духовно богатство. Остави ги и за наследниците им, които няма да ги усетят такива, каквито са били във времето на творческата му зрялост и каквито ги е видял не с очите си – постепенно и все повече незрящи, а със сърцето си.

В средата на 60-те години на XIX в. родното място на бъдещия учител, писател, политик и общественик е от ония български селища от двете страни на Стара планина, които стоят в основата на просперитета и благоденствието на възрожденската ни нация. Тук десетилетия наред бурно се развива процъфтяваща индустрия, която дава поминък на почти цялото му население. Десетки са занимаващите се с текстилни занаяти, а над 700 чарка шумно тракат от ранни зори до късна вечер, за да изплитат стотици оки от най-търсената местна стока – гайтана¹⁵³⁴.

Здрави народни традиции и дълбоки корени в миналото на българския род има Пиргон още от времето, когато носи името Протопопинци, което напомня за най-старшия местен свещеник в първите десетилетия на османско владичество. В Пиргон повече от 70 години се чете, разпространява и грижливо пази третият най-ранен препис на Паусиевата

¹⁵³⁴ Додов, Александър. Гайтанджийството в Пиргон. В: Списание на Бълг. икон. дружество, 1904, кн. 5, с. 331 и сл.; Стоянов, Методи. Град Пиргон в миналото и сега. София, 1941, с. 217 – 232; Иванов, Иван. Златица и Пиргон през Възраждането. София, 2001, с. 105 – 109.

история – Никифоровият¹⁵³⁵. А почти половин век учителства и твори ръкописи последният български дамаскинар-илюстратор даскал Тодор Пирдонски¹⁵³⁶. Изпод неговото перо излизат над 40 богослужебни книги, дамаскини¹⁵³⁷, летописи и сборници, между които и пет преписа и преправки на „История славянобългарска“. Малко са селищата у нас в това трудно, но и духовно време, които могат да се похвалят с подобно книжовно богатство и атмосфера.

Старият Пирдон – 1915 г.

Пирдончани са корави балканджии, пресметливи и предприемчиви хора, чиито кервани с килими, аба и гайтан достигат до Цариград и Смирна, Одрин и Узунджово, Ески

¹⁵³⁵ Научен архив на Българска академия на науките (НА – БАН). Ръкопис № 96; Ф. 11, оп. 3, а. е. 511; Паусий Хилендарски. История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г. Подготвил за печат Боню Ст. Ангелов. София, 1961, с. 208.

¹⁵³⁶ Стоянов, Маньо. Тодор Пирдонски книжовник-илюстратор. София, 1984, с. 94.

¹⁵³⁷ Дамаскини – сборници с жития на светци и различни четива, написани на говорим народен език. В българските земи започват да се разпространяват към края на XVI в. Родоначалник на този вид ръкописни книги е гръцкият автор Дамаскин Студит, откъдето идва и тяхното име. Най-ранните такива сборници у нас включват преводи на части от неговата книга „Съкровище“, но по-късно съдържанието им се обогатява с текстове с поучителен характер и стават особено търсена и популярна книжнина. Разпространяват се докъм средата на XIX в. Вж. за тях: Петканова, Донка. Дамаскините в българската литература. София, 1965.

Джумая и Букурещ, Сърбия, Македония, Босна, Йерусалим.¹⁵³⁸ И в името на просперитета си не се колебаят да измолят от дядо владика да произнесе на проповед в църквата им анатема за носенето на нанизи от жълтици от моми и невести.¹⁵³⁹ Защото знаят, че това са грешно прибрани пари и не дават печалба.¹⁵⁴⁰

Старият Пирдоп – 1935 г.

Във времето, когато се ражда Тодор Влайков, Пирдоп е известен и с друго – тук е образувано едно от малкото в българските земи тогава акционерно дружество на производители и търговци. То съществува до Освобождението и има годишен оборот от около 2.5 млн. гроша. Затова строежът на нови къщи е почти ежедневие, а завръщането на поредния преуспял гурбетчия – обичайно явление.¹⁵⁴¹ И училище

¹⁵³⁸ Иванов, Иван. Пирдопските хаджи през Възраждането. В: Възраждането, дарителството и българските музеи. Карлово, 2008, с. 23 – 30.

¹⁵³⁹ Влайков, Алипия Г. Спомени из живота ми. Пирдоп, 2008, с. 68 – 69.

¹⁵⁴⁰ Фотографиите в настоящото издание са предоставени от Музей „Луканова къща“ – Пирдоп, Научен архив на Българска академия на науките и Национален литературен музей – София. – Б. изд.

¹⁵⁴¹ НА – БАН. Ф. 216 К, оп. 1, а. е. 6, с. 39 – 56.

има още в XVIII в., а в местната църква, която впечатлява със своя позлатен иконостас, се палят много стари ръкописи и книги. И те разказват за славното българско минало и история, за да се знаят и помнят от малки и големи.

* * *

Вероятно някой ще си помисли, че след излизането на юбилейния сборник, посветен на 70-годишнината на писателя и за половинвековната му творческа дейност¹⁵⁴², както и на автобиографичната книга „Завои“¹⁵⁴³, появила се по същото време, няма какво повече да се добави за неговото житие и място в българската обществена мисъл, политика и култура. Богатството на документалното наследство на писателя, съхранявано в Научния архив на БАН¹⁵⁴⁴ и в Националния литературен музей – София¹⁵⁴⁵, казва друго – че въпреки многото издания на неговите произведения, публицистика и спомени, Тодор Влайков е недостатъчно познат на нас, читателите на повестите и разказите му.¹⁵⁴⁶ Грижливо опазените във времето десетки на брой различни по формат и обем бележници, тефтерчета и саморъчно направени тетрадки разкриват понякога буквално по дни страниците на неговия живот и дело. Говорят за творчески търсения¹⁵⁴⁷,

¹⁵⁴² Тодор Г. Влайков: Литературно и обществено дело: 1865 – 1885 – 1935: Юбилеен сборник. София, 1935.

¹⁵⁴³ Влайков, Тодор Г. Завои: Из жизнения път на един писател и общественик. София, 1935; Влайков, Тодор Г. Завои: Из жизнения път на един писател и общественик. Фототип. изд. София, 2015.

¹⁵⁴⁴ НА – БАН. Ф. 216 К, оп. 1, а. е. 1087.

¹⁵⁴⁵ Национален литературен музей – София (НАМ). Ф. „Тодор Влайков“.

¹⁵⁴⁶ Показателно в това отношение е съобщаването в един спомен за писателя, че е роден в близкото на Пирдоп село Мирково. Вж. Добрев, Димитър. По пътеките на моя живот. София, 1983, с. 7. Посоченото там вероятно е вследствие на съпричастието на младия пирдопски учител към учредяването в това село на първата българска кооперация „Орало“ през 1890 г.

¹⁵⁴⁷ В десетки от тях има записи на народни песни, поговорки, обичаи, кратки сюжети на случки от почти ежедневните срещи с хора на писателя, като основа за бъдещи разкази. Вж. НА – БАН. Ф. 216 К, оп. 1, а. е. 1, л. 93, 121, 154; а. е. 14, л. 8 – 9; а. е. 38, а. е. 39; а. е. 233, л. 1 и много други.

за предизвикателства и препятствия, които е трябвало да преодолява още от детските си години, та до края на земните си дни. В тях ни се разкрива не само учителят, даровитият писател, начеващият или утвърденият вече журналист, публицист, политик, а човекът Влайков. Онзи, излязъл от патриархалната атмосфера на родния Пирдоп обаятелен, всеотдаен, високо морален, пределно отговорен и дълбоко религиозен наш съвременник. Това, последното, не е казано случайно и без основание – и в своето време, и днес, в годините от края на второто десетилетие на XXI век, той с всеки един ред от творбите си, с всяка своя написана мисъл и стъпка на поведение, е повече от актуален. Ще си позволя да припомня усетеното от Влайков още в далечната 1893 г.: „Към средата на осемдесетте години, например, цялото ни общество беше увлечено от политиканство и водеше партизански борби. Това зарази на много места и учениците в гимназиите, та и те почнаха да политиканствуват. А това, както се знае, даде печални резултати. В последните години пък, голяма част от интелигенцията ни е обзета главно от мисли и желания за по-добри заплати и в значителна степен е увлечена от кариеризъм. И виждаме, че и една част от учащата младеж, като страни от всякакви сериозни идеи и убеждения, захваща от ученическия чин още да ламти за по-високи служби и за по-големи заплати“. Или другото от 1926 г.: „Може ли някой да допусне, че понятието интелигенция обхваща в себе си и онзи широк кръг вкаменена бюрокрация, оная маса големи и малки чиновници, които вън от канцеларията, кафенето, клюките и вестникарските сензации, нищо друго не искат да знаят и за нищо друго не се интересуват? А тия типични бюрократи сигурно са с по-малко, или по-голямо, на дор и с висше образование“.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴⁸ Влайков, Т. Г. Съчинения: Т. 4. Повече светлина. София, 1929, с. 46, 272.

Макар и наг седемдесетгодишен, писателят във Влайков продължава да е млад по дух. И въпреки трудното време на военните години, с подкрепата на дъщерята Радка, той не спира да твори. За третия том от хрониката „Преживяното“ – „Гимназист в София“, излязъл от печат през 1942 г., Тодор Влайков е удостоен с новоучредената награда за литература на София и той е първият неин носител.¹⁶³⁴ „Шедьовърът – по определението на проф. Михаил Арнаудов, – на автобиография в нашата литература“¹⁶³⁵, е замислена като четирилогия. Последната част на мемоарите на пирдопчанина, е трябвало да бъде посветена на неговите съграждани и съвременници, но не успява да изпълни намерението си. На 19 февруари 1943 г. Влайков отива на опелото в църквата „Свети Седмочисленици“ в София на своя добър приятел и любим ученик Никола Пушкарров – първият български почвовед. Простудява се и заболява от пневмония.¹⁶³⁶ Към средата на месец април Тодор Влайков престава да диктува на Радка. Постепенно силите му го напускат и на 28 април 1943 г. – третият ден на Великден, един свят ден, достоен за такъв свят и дълбоко религиозен човек като него, той затваря завинаги отдавна незрящите си очи, а последните му думи са „Христос Воскресе“.¹⁶³⁷

Иван Иванов

¹⁶³⁴ Държавен архив – София. Ф. 1 К, оп. 2, а. е. 1309.

¹⁶³⁵ Арнаудов, Михаил. Т. Г. Влайков. Пътища на мисълта и дейността му. В: Тодор Г. Влайков. Литературно... пос. съч., с. 27.

¹⁶³⁶ НА – БАН. Ф. 216 К, оп. 1, а. е. 69.

¹⁶³⁷ Партений, епископ Левкийски. Писателят Тодор Влайков. В: Духовна култура, год. XXXIII, 1953, кн. 5 – 7, с. 59.